

Draak en dolfijn

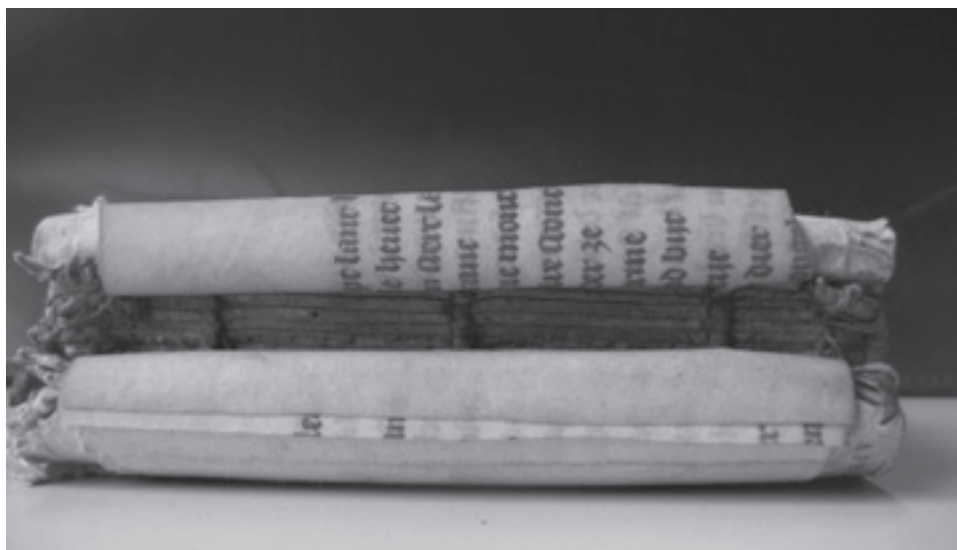
EEN ONBEKEND VEERTIENDE-EEUWS FRAGMENT VAN
DER NATUREN BLOEME VAN JACOB VAN MAERLANT
(BRUSSEL, CENTRALE BIBLIOTHEEK HUB)

Remco Sleiderink (Hogeschool-Universiteit Brussel)

Abstract

Around 1270 the Flemish author Jacob van Maerlant made an adaptation of Thomas of Cantimpré's *De natura rerum*, called *Der naturen bloeme*. To date, 27 manuscripts of this text were known to scholars, both complete manuscripts and fragments. This article introduces a 28th witness, the fragmentary remains of a fourteenth-century manuscript. It consists of two snippets, with text from the fourth book (which is about 'sea monsters'). Further analysis of the fragment shows that it derives from an illustrated manuscript in two columns, probably written in the duchy of Brabant in the second half of the fourteenth century. As small as it is, the fragment contains some unique variants.

Bij de verhuis van de bibliotheek van de voormalige Katholieke Universiteit Brussel (thans HUB-KUBrussel) naar de nieuwe Centrale Bibliotheek van de Hogeschool-Universiteit Brussel in het gebouw T'Serclaes in het centrum van Brussel kwamen een aantal oude drukken op tafel die nog niet waren gecatalogiseerd. Een deel hiervan is geschonken aan een Vlaamse erfgoedbibliotheek, maar voordien kreeg ik de kans ze te bestuderen. Zo ontdekte ik op 3 september 2010 in de rug van een van deze boeken – *Aphthonius reformatus seu fons eloquentiae rhetoricus* (Coloniae, apud Conradum Butgenium, 1620) – twee stukjes perkament met Middelnederlandse verzen (zie foto).¹ Als die twee snippers worden samengelegd, blijkt dat ze een fragment vormen van een handschrift van *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant. Dit fragment wordt hieronder uitgegeven en besproken. Ik zal daarbij beginnen met een korte schets van het ontstaan van *Der naturen bloeme* en de overlevering ervan.

Een precieze datering van *Der naturen bloeme* is niet te geven, maar algemeen wordt aangenomen dat de Vlaming Jacob van Maerlant zijn Middelnederlandse natuurencylopedie – gebaseerd op het Latijnse *De natura rerum* van Thomas van Cantimpré – omstreeks 1270 heeft voltooid. Mogelijk schreef hij het werk in Damme, in Vlaanderen, maar het is door hem opgedragen aan Nicolaas, de heer van Kats op het Zeeuwse eiland Noord-Beveland.² Na de voltooiing raakte *Der naturen bloeme* ruim verspreid. Er zijn maar liefst elf handschriften bekend waarin de tekst (nagenoeg) volledig is overgeleverd. Deze handschriften dateren van de vroege veertiende eeuw tot de tweede helft van de vijftiende eeuw. Daarnaast is een reeks fragmenten overgeleverd. Deze fragmenten zijn – volgens een telling van Hans Westgeest – afkomstig uit zestien verschillende codices, daterend van de late dertiende eeuw tot de vijftiende eeuw.³ Het nieuwe Brusselse fragment stamt niet uit een van de bekende codices en vertegenwoordigt derhalve het achtentwintigste geheel of gedeeltelijk overgeleverde handschrift van *Der naturen bloeme*. Ik stel voor het nieuwe fragment aan te duiden met de sigle K.⁴

Zoals gezegd bestaat het Brusselse fragment K uit twee snippers. Deze snippers zijn (en blijven) bevestigd aan de rug van de zeventiende-eeuwse druk en waren bedoeld om het boekblok aan de vrij simpele omslag van perkament en karton te bevestigen. Doordat de snippers nog steeds vastzitten aan het boekblok (niet meer aan de omslag) zijn ze niet precies te meten. Grofweg gaat het om een snipper van ca. 30 x 101 mm en een snipper van ca. 27 x 110 mm. De snippers sluiten op elkaar aan. Als men ze (virtueel) samenlegt, zijn op de recto- en versozijde van het fragment twee korte passages te lezen. Het fragment blijkt afkomstig te zijn van de bovenkant van een blad met twee kolommen. Er is een bovenmarge zichtbaar (thans 36 mm, maar mogelijk is er hier besnoeid) en op de rectozijde is rechts

naast de tekst ook een vijftal paragraaftekens zichtbaar van een tweede kolom. De regelafstand bedraagt ca. 5,6 mm.

Voor een datering van het Brusselse fragment vroeg ik de mening van de codicologen Herman Mulder (Koninklijke Bibliotheek van België) en Erik Kwakkel (Universiteit Leiden). Op basis van slechts enkele foto's meent Mulder dat het alleszins om een veertiende-eeuws handschrift gaat, met name op grond van de *a* (een zogenaamde buikjes-*a*). De hand kent hij op het eerste gezicht niet uit andere handschriften (e-mail 6 september 2010). Erik Kwakkel meent (op basis van meer foto's) dat het gaat om een handschrift uit de tweede helft van de veertiende eeuw. Als argument noemt hij, naast de vorm van de *a*, de vergrote minuskelvormen in de kapitaalkolom bij vs. 30-33, 37 en 39-40 (e-mail 7 september 2010).

De overgeleverde tekst behoort tot het vierde boek van *Der naturen bloeme*. Dat boek is aan de 'zeemonsters' gewijd. De tekst op de rectozijde van het fragment handelt meer bepaald over de *draco*. Over dit zeemonster zegt Maerlant in een kort lemma (boek IV 309-328) dat het net zo te vrezen is als de draak die op het land leeft, hoewel het geen vleugels heeft. Hij beschrijft het uiterlijk van het beest en zegt dat het alles en iedereen doodbijt. Het lemma eindigt met de mening van Plinius dat de gemalen botten van de zeedraak goed zijn tegen tandpijn.⁵

De tekst op de versozijde behoort tot het veel langere lemma over de dolfin (boek IV 329-448), met name tot het slot daarvan. In de overgeleverde passage wordt via enkele anekdotes aangegeven hoe trouw dolfinen kunnen zijn ten opzichte van kinderen – zelfs al kost hen dat het leven – en het eindigt met de aankondiging van een ondersoort van de dolfin die in de rivier de Nijl te vinden is.⁶

Hieronder wordt het nieuwe Brusselse fragment K diplomatisch uitgegeven. De letters die tussen ronde haken zijn geplaatst, zijn wel reconstrueerbaar, maar niet geheel zichtbaar omdat ze zijn afgesneden (vs. 1, 14, 39, 42) of omdat ze in de vouw zitten waarover een touwtje loopt (vs. 29-36 en vs. 40).⁷ Links van de verzen heb ik een vers- en kolomnummering aangebracht. Rechts heb ik, om de vergelijking te vergemakkelijken, de versnummering en de tekst van de kritische editie van *Der naturen bloeme* opgenomen (Verwijs 1878, gebaseerd op het Leidse handschrift L). Verderop in deze bijdrage volgt een uitgebreider variantenapparaat dat een meer gedetailleerde vergelijking tussen de verschillende tekstgetuigen mogelijk moet maken.

Op het fragment zijn twee paragraaftekens zichtbaar die behoren bij kolom v^ob (vs. 34 en 40), maar ook een vijftal paragraaftekens van r^ob, een kolom waarvan verder geen tekst is overgeleverd. De paragraaftekens worden telkens gevormd door twee haaltjes met bruine inkt (feitelijk een representant van het paragraafteken, vgl. Sleiderink 2009, 181). Soms (feitelijk: om en om) is daaroverheen met rode inkt een 'echt' paragraafteken aangebracht.

r ^o a	[](d)rake die upt lant leuet	IV 313	Als die drake die op tlant levet,
	[]i gene vlogle heuet		Maer dat hi ghene vlerke en hevet.
	[]et cleen sijn stert lanc	IV 315	Sijn hoeft es clene ende sijn staert lanc;
	[]de sijn so stranc		Maer sijn tande sijn so stranc,
5	[]iit es hem die mont		Ende sere wijt es hem die mont;
	[]len hert talre stont		Sijn scellen hart talre stont.
	[]schen van der zee		Allen vischen van der zee
	[]selic emmerme	IV 320	Es hi vreselijc emmermee;
	[]hi wont end bijt		Want allet dat hi wont ende bijt
10	[]t in corter tijt		Dat es doet in corter tijt,
	[]ist wijf ist dier		Ist man, ist visch, ist ander dier:
	[]fel ist end onghier		Fel es hi ende onghehier.
	[]en	IV 325	Plinius die dinket meenen,
	[](n)		Dat pulver van sinen benen
r ^o b 15	[]	IV 346	Te winter willen sijs niet beghinnen.
	[]		Si suken na der soeghe maniere.
	// []		Haer mont staet niet als ander diere,
	[]		Maer an den buuc staet hem die mont.
¶	[]	IV 350	Scarpe vinnen risen hem talre stont,
20	[]		Als gram sijn; dan vallen si neder,
	[]		Als hem die moet sinket weder.
	// []		Erehande luut hebben si gheweent,
	[]		Recht alst waer een mensche die steent.
	[]	IV 355	Si halen in alle nemen si ate,
25	[]		Ende rieken nauwe utermate.
¶	[]		Op twater slapen hebben si vercoeren,
	[]		Also als wi die waerheit horen.
	// []		C ende XL jaer, es bescreven,
v ^o b	Geset hadde an ee(n) kint	IV 432	Gheset hadde an een kint,
30	end plager dicke(n)s spelen[]		Ende plagher dicke te spelen jeghen.
	eens en wouds d(a)t kijnt []		Eens en wouds dat kint niet pleghen,
	end delfijn volg(e)de hem []	IV 435	Ende tdelfijn volghde hem al op tlant,
	end bleef doet al(t)ehant		Ende bleef doet altehant.
¶	Oec wasser een k(i)jnt als []		Oec was daer een kint, als men weet,
35	Dat dat delfijn d(i)cke reet		Dat dat delfijn dicke reet,
	So dat af stac ee(n) storm g[]		So dat ofstac een stoerm groet,

	end dat kijnt bleef aldus[]	IV 440	Ende dat kint bleef dus doet.
	Tdelfijn brochte tkijnt op[]		Ende tdelfijn brochte dat kint opt lant,
	end bleef doet mede alte (h)[]		Ende dode hem selven altehant.
40 //	van delfine m(e)de ene m[]		Van delfine es ene maniere,
	So es in[]		Ende es in Nilus die riviere,
42	(D)ie (s..)[]	IV 445	Die hebben scaerpe vinnen boven,

Bij de bovenstaande transcriptie moet worden opgemerkt dat in vs. 2 de eerste *l* in *vlogle* klein en superscript is toegevoegd bij wijze van correctie. Aanvankelijk schreef de kopiist *vogle*, hetgeen evident een fout is die mogelijk is ontstaan onder invloed van het derde boek van *Der naturen bloeme* dat geheel aan vogels is gewijd. De puntjes in vs. 42 van de transcriptie duiden erop dat de eerste letters van het tweede woord wel gedeeltelijk zichtbaar zijn, maar op grond van de andere overgeleverde handschriften niet reconstrueerbaar (die hebben immers allemaal *hebben* als tweede woord).

De paragraaftekens van kolom $r^{\circ}b$ zijn hierboven ook uitgegeven omdat ze aanwijzingen bevatten voor de nadere reconstructie van het blad waaruit de snippers afkomstig zijn. Aangezien vs. 1 en vs. 29 van het fragment aan de bovenzijde van een kolom staan (er is zoals gezegd een deel van de bovenmarge bewaard gebleven), kan worden vastgesteld dat de paragraaftekens in kolom $r^{\circ}b$ stonden bij het derde, vijfde, achtste, twaalfde en veertiende vers van die kolom. Als de deels overgeleverde verzen van kolom $r^{\circ}a$ (14 verzen in totaal) samen met de ontbrekende verzen tussen de twee passages (105 verzen, namelijk IV 327-431) evenwichtig over drie kolommen worden verdeeld ($r^{\circ}a$, $r^{\circ}b$, $v^{\circ}a$), dan komen we uit op een kolomhoogte van 39 à 40 regels en zou kolom $r^{\circ}b$ moeten beginnen met IV 352 of 353. Maar in dat geval passen de paragraaftekens niet. Die passen enkel wanneer kolom $r^{\circ}b$ begint met een vers dat vergelijkbaar is met IV 346. Een paragraafteken past immers wel bij IV 348, 350, 353, 357 en 359. Als kolom $r^{\circ}b$ inderdaad begint met IV 346 en we verdelen de rest van de ontbrekende tekst (IV 346-431 oftewel 86 verzen) over de twee kolommen ($r^{\circ}b$ en $v^{\circ}a$) dan kunnen we aannemen dat kolom $v^{\circ}a$ begon met IV 389 en kunnen we een kolomhoogte veronderstellen van 43 regels. Maar hoe zit dat dan met kolom $r^{\circ}a$? Waarom zou die slechts 33 verzen hebben bevat?

Een verklaring voor het kleinere aantal verzen in kolom $r^{\circ}a$ schuilt in het feit dat in de onderzijde van kolom $r^{\circ}a$ de overgang zat van het lemma *Draco* naar het lemma *Delfin* (vanaf IV 329). Als we de andere handschriften van *Der naturen bloeme* erbij betrekken dan blijkt dat bij de geïllustreerde codices de miniaturen dikwijls opduiken aan het begin of het einde van een lemma.⁸ Vermoedelijk was dat ook hier het geval. Bovenstaande reconstructie doet vermoeden dat er op de overgang van *Draco* naar *Delfin* een miniatuur was afgebeeld (of op zijn minst voorzien) waardoor de overgang van het ene lemma naar het andere tien regels innam.

Dat het Brusselse fragment afkomstig is uit een handschrift dat uiterlijk zeer verzorgd was, blijkt ook uit het volledig ontbreken van afkortingen in het fragment.

Opmerkelijk is daarbij de spelling van het voegwoord afkortingen *end*, steeds zonder *e* aan het einde (vs. 9, 12, 30, 32, 33, 37, 39). Afgaande op de *Cd-rom Middelnederlands* komt de spelling *end* wel sporadisch voor in handschriften, maar wordt die zelden meer dan incidenteel gebruikt. Wat betreft de literaire handschriften trof ik het verschijnsel in die mate enkel aan in *Ons heren passie* (hs. Tübingen, UB, ME IV, 3, een handschrift van ca. 1440-1450). Verder zijn er enkele dertiende-eeuwse ambtelijke bescheiden in het *Corpus Gysseling* waarin deze spelling consequent wordt gebruikt (o.a. nr. 523 in CG1, een oorkonde die in 1284 werd geschreven in Arkel of Utrecht, zie *Cd-rom Middelnederlands*).⁹

De taalkundige Evert van den Berg ondernam op mijn verzoek een poging om dit nieuwe fragment dialectgeografisch te lokaliseren. In zijn e-mail van 21 oktober 2011 komt hij tot de voorzichtige conclusie dat het wellicht om een Brabants handschrift gaat. Daarbij wijst hij er allereerst op dat we mogen aannemen dat Maerlant zelf Vlaams heeft geschreven (zie daarvoor Van den Berg & Berteloot 1993). Dat kan de verklaring zijn voor *upt* (vs. 1), *cleen* (vs. 3) en *brochte* (vs. 38). De vorm *af* (zoals in vs. 36) is in West-Vlaanderen een minderheidsvariant; in het rijm houden bij Maerlant *of* en *afelkaar* in evenwicht. Bij *brochte* (zoals in vs. 38), *dochte* (= dacht) en *sochte* (= zacht) is er bij Maerlant inderdaad een duidelijke voorkeur voor *o*. In dertiende-eeuwse oorkonden wordt in Damme steeds *of* en *brochte* aangetroffen. Dat de kopiïst de vormen *af* en *op* bezigt (vs. 36 en 38) kan (nog steeds volgens Van den Berg) duiden op een veroostelijking van een (West-)Vlaamse legger. Uit die legger kan de vorm *cleen* afkomstig zijn, terwijl voor de vormen *upt* en *brochte* kan worden aangestipt dat die ook meer naar het oosten voorkwamen.¹⁰ Echt on-Vlaams is *wouds* voor *woude des* (vs. 1). De vorm *woude* wordt overal aangetroffen, behalve in Vlaanderen (waar *wilde* werd gebruikt). Met alle voorbehoud vanwege de geringe omvang van het fragment concludeert Van den Berg dat in de tekstgeschiedenis Vlaamse vormen (gedeeltelijk) zijn weggewerkt. Op grond van de vormen *af* en *op* – die in het westen (West-Vlaanderen/Holland) in de minderheid zijn – denkt hij met name aan Brabant.

Om zicht te krijgen op belangrijke varianten heb ik voor eigen gebruik een partituureditie opgesteld van de relevante verzen (naar het voorbeeld van Van der Voort 2001, p. 259-355). Daarbij maakte ik gebruik van de kritische edities (met variantenapparaat) van Bormans 1857 en Verwijs 1878, de diplomatische editie van Gysseling 1981 (hs. D en het fragment M, beide slechts gedeeltelijk overlappend met het nieuwe Brusselse fragment K) en de handschriften A, B, Al, M, Wo en L (via foto's en/of autopsie). Ik kreeg bovendien de zeer gewaardeerde hulp van Hans Westgeest (met name transcripties van de relevante passages in de hss. Lo, V, Wo en Br). Omdat een partituureditie hier veel plaats zou innemen heb ik deze samengevat tot onderstaand variantenapparaat in één blok (volgens de selectiecriteria van De Wachter e.a. 2001, p. 66).

1 L: *d. d. u. l. leghet*. 2 LoAl: *g. vlerke en h.*; AVB: *g. vlerke h.*; L: *g. vlerke ende h.*; WoBr: *g. vlogle en h.*; J: *g. vloglen h.* 3 LoAVL: *sijn hoeft es c. ende s. s. l.*; B: *sijn hoeft c. die s. l.*; WoBrJ: *sijn hoeft es c. ende s. s. l.* 4 LoAVWoLBrJ: *Maer sijn tande s. s. s.*¹¹ 6 LoAV: *scellen sijn huut h. t. s.*; BAIH: *Die scellen h. t. s.*; WoLBrJ: *Sijn scellen h. t. s.* 11 LoAVWoLBrJ: *Ist man ist visch ist ander d.*; BAIH: *ist man visch of ander d.* 12 Lo: *Fel so es hi e. o.*; AVDBAIHWoLBrJ: *Fel es hi e. o.*¹² 29 D: *hadde gheset a. e. k.* 30 LoAVDBH: *E. p. dicke s.*; Al: *E. plagens dicke slepens*; WoLBrJ: *E. p. dicke te s.* 31 LoDM: *E. ne wilts d. k.* AVBHJ: *E. e. wils d. k.*; Al: *E. e. wil d. k.*; Wo: *E. e. wildes d. k.*; Br: *E. e. wilds d. k.* 32 LoBL: *E. dat d. v.*; D: *E. telfin v.*; AIH: *Dat d. volget*; Br: *Doe volchde hem die delfin* 33 LoAVDBBrJ: *E. b. d. also te hant*; AIH: *Nu bleeft doet also te hant*; M: *E. b. daer doot also te hant* 35 BAIHWoBrJ: *D. een d. d. r.* 36 BAIH: *Int ende stac af e. s.*; L: *S. d. et a. s. e. s. g.* 37 BAIH: *Aldus moest bliven*; WoLBrJ: *E. d. k. b. dus* 38 Wo: *Entie delfin b. t. o.*; LBrJ: *Ende t. b. t. o.* 39 LoAVMWoLJ: *E. dode hem selven alte hant*; DBAIH: *E. b. d. al daer te hant*; Br: *E. dode hem selven mede te hant* 40 LoAVDBAIHM: *V. d. ene maniere*, WoLBrJ: *V. d. es ene maniere* 41 LoAVM: *Es in nilus*; DBAIH: *Es op nilus*; Wo: *In nilus*; L: *Ende e. i.*; BrJ: *Als in nilus* 42 LoAVDBAIHMLBrJ: *Die hebben scaerpe*, Wo: *Ende hebben scarpe*.

Op grond van dit variantenapparaat kan ten eerste worden vastgesteld dat het vooralsnog onmogelijk is de plaats van het fragment K in het stemma van de overgeleverde volledige handschriften te bepalen.¹³ Er zijn gemeenschappelijke fouten aan te wijzen maar die hoeven niet noodzakelijk op stemmatologische verwantschap te wijzen. Toch zijn er wel enkele varianten in het nieuwe Brusselse fragment die in het bijzonder de aandacht trekken. Opmerkelijk is de variant *vlogle* (in plaats van *vlerke*) die we ook aantreffen in Wo, Br en J. Daarentegen sluit de beknoptheid van vs. 3-4 (zonder koppelwerkwoord en voegwoord) vooral aan bij B, Al en H. Is deze beknopte formulering wellicht terug te voeren op Maerlant en is de uitgebreidere tekst terug te voeren op een kopiist of kopiïsten die de tekst uitbreidde(n) ter verduidelijking? Ook in vs. 39 vertoont het nieuwe Brusselse fragment enige overeenkomst met de groep BAIH – en met D – maar het is ook mogelijk dat die overeenkomsten onafhankelijk van elkaar zijn ontstaan onder invloed van het gelijkaardige vs. 33 (waarbij de handschriften grosso modo dezelfde varianten hebben). Soms is het nieuwe Brusselse fragment K samen met de andere handschriften ook duidelijk onderscheiden van de groep BAIH, met name in vs. 36-37 (vgl. tevens vs. 33).

De vergelijking van het nieuwe Brusselse fragment met de andere tekstgetuigen en de plaatsing in het stemma wordt bemoeilijkt doordat het nieuwe fragment gekenmerkt wordt door een groot aantal (unieke) kopiïstenfouten. Zie bijvoorbeeld *wijf* in vs. 11 (in plaats van *visch*). Die fout heeft er ongetwijfeld ook toe geleid dat in datzelfde vers *ander* is weggelaten (omdat een *wijf* geen *dier* is...). Wat hiervan precies aan de kopiïst van het Brusselse fragment kan worden toegeschreven en wat aan diens legger, kan niet worden uitgemaakt. Hoe vs. 12 in het Brusselse fragment begon is niet meer te achterhalen, maar ook hier is duidelijk dat het fragment tegenover alle andere handschriften staat. Ook met de toevoeging van *mede* in vs. 39 en 40 staat het Brusselse fragment alleen, net als met de afwijkende zinsbouw in vs. 41 en 42.

Samenvattend kan gesteld worden dat de snippets in de bibliotheek van Hogeschool-Universiteit Brussel (fragment K) een interessante tekstgetuige vormen van *Der naturen bloeme*. Het betreft een twekolommig handschrift uit de tweede helft van de veertiende eeuw dat uiterlijk zeer verzorgd was (rubricatie en miniaturen, geen afkortingen, 43 regels per kolom) maar dat anderzijds een nogal gehavende tekst bood (veel kopiïstfouten). Mogelijk kwam het handschrift in Brabant tot stand. Kennelijk werd het pas aan het begin van de zeventiende eeuw versneden om als bindmateriaal dienst te doen. Het is niet onmogelijk dat van dit handschrift nog meer fragmenten zullen opduiken in oude drukken.

Bibliografie

- Boese, Helmut (ed.)**, *Thomas Cantimpratensis, Liber de natura rerum. Editio princeps secundum codices manuscriptos*. Teil 1, *Text*. Berlin [etc.], Walter De Gruyter, 1973.
- Bormans, J.-H. (ed.)**, *Der naturen bloeme van Jacob van Maerlant*. Brussel, Hayez, 1857.
- Cd-rom Middelnederlands. Woordenboek en teksten*. Den Haag: SDU, 1998.
- De Wachter, Lieve, Rita Schlusemann, Remco Sleiderink & Jeroen Van Craenenbroeck (ed.)**, *Fragmenten van de Roman van Heinric en Margriete van Limborch*. Leuven, Peeters, 2001, Antwerpse Studies over Nederlandse Literatuurgeschiedenis 6.
- Gysseling, Maurits (ed.)**, *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks II, deel 2, *Der naturen bloeme*. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1981.
- Sleiderink, Remco**, 'De verscheurde lelie. Velthem en het toekomstvisioen van Merlijn in de Vijfde Partie' in Bart Besamusca, Remco Sleiderink & Geert Warnar (red.), *De boeken van Velthem. Auteur, oeuvre en overlevering*. Hilversum, Verloren, 2009, *Middeleeuwse Studies en Bronnen* 119, p. 161-182.
- Van den Berg, Evert, & Amand Berteloot**, 'Waar kwam Jacob van Maerlant vandaan?', in *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde* 1993, p. 30-77.
- Van der Voort, Marcel**, *Dat seste boec van serpentes. Een onderzoek naar een uitgave van boek VI van Jacob van Maerlants «Der naturen bloeme»*. Hilversum, Verloren, 2001, *Middeleeuwse Studies en Bronnen* 75.
- Van Oostrom, Frits**, *Maerlants wereld*. Amsterdam, Prometheus, 1996.
- Van Panthaleon van Eck-Kampstra, A.**, 'Jacob van Maerlant's «Der naturen bloeme». Twee notities over handschriften' in *Het boek* 36 (1963-1964), p. 222-232.
- Verwijs, Eelco (ed.)**, *Jacob van Maerlant's Naturen bloeme*. Groningen, J.B. Wolters, [1872-]1878.
- Westgeest, J.P. (ed.)**, 'De Trierse fragmenten van «Der naturen bloeme»', in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 113 (1997), p. 317-335.
- Westgeest, Hans P.**, 'De illustraties in de «Der Naturen Bloeme»-handschriften', in Amand Berteloot & Detlev Hellfaier (red.), *Jacob van Maerlants «Der naturen bloeme» und das Umfeld. Vorläufer, Redaktionen, Rezeption*. Münster [etc.]: Waxmann, 2001, *Niederlande-Studien* 23, p. 153-164 (N.B. afbeeldingen tussen p. 152 en 153).
- Westgeest, Hans**, '[bespreking van Van der Voort 2001]', in *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 118 (2002), *Web* 98-102 (enkel online beschikbaar via <http://www.maatschappijder nederlandseletterkunde.nl/tntl/118/westgeest.pdf>).
- Westgeest, Johannes Petrus**, *De natuur in beeld. Middeleeuwse mensen, dieren, planten en stenen in geïllustreerde handschriften van Jacob van Maerlants «Der naturen bloeme»*. Dissertatie Utrecht, 2006, typescript.

Noten

- * Bij het voorbereiden van de uitgave heb ik hulp gekregen van Evert van den Berg (Zwolle), Mike Kestemont (Universiteit Antwerpen), Erik Kwakkel (Universiteit Leiden), Herman Mulder (Koninklijke Bibliotheek van België) en *last but not least* Hans Westgeest (Instituut voor Nederlandse Lexicologie, Leiden). Ik wil hen daarvoor hartelijk danken.
- 1 Na de vondst is besloten om deze *Aphthonius reformatus* (met de daaraan verbonden snippets) niet weg te schenken maar te blijven bewaren in de Centrale Bibliotheek van de HUB (plaatsingsnummer C.04.21). Het boekje kan worden ingezien na afspraak met hoofdbibliothecaris Erika Meel.
 - 2 Zie over Jacob van Maerlant in het algemeen Van Oostrom 1996. Belangrijke studies over *Der naturen bloeme* en de overlevering ervan zijn Van der Voort 2001, Westgeest 1997, 2001 en 2006 (die laatste studie is voorlopig enkel beschikbaar in typoscript).
 - 3 Van Panthaleon van Eck-Kampstra 1963-1964 biedt een overzicht van handschriften en fragmenten van *Der naturen bloeme* en vermeldt ook enkele handschriften met excerpten. Hans Westgeest (Leiden) werkt inmiddels aan een meer uitgebreide en geactualiseerde inventaris van de tekstgetuigen van *Der naturen bloeme*.
 - 4 De sigle K verwijst naar de vroegere bewaarplaats Koekelberg, UB Katholieke Universiteit Brussel. De siglen B, Br en H zijn al in gebruik voor andere handschriften (respectievelijk in Brussel, Bremen en Hamburg).
 - 5 Zie Boese 1973, p. 237-238, voor de overeenkomstige passage in Maerlants Latijnse bron, het *Liber de natura rerum*.
 - 6 Vgl. Boese 1973, p. 238-239.
 - 7 Zie voor het gebruik van de termen ‘zichtbaar’ en ‘reconstrueerbaar’ de editie van De Wachter e.a. 2001, p. 61-63.
 - 8 Westgeest 2006, p. 272.
 - 9 Volgens het *Vroegmiddelnederlands woordenboek*, lemma *ende* (III), online raadpleegbaar via <http://gtb.inl.nl/>, wordt *end* als combinatorische variant in de dertiende eeuw vooral aangetroffen ‘voor vocalisch en met dentale anlautende woorden’. Dat is in het fragment K ook het geval (*end* staat daar immers voor woorden die beginnen met een o, b, p en d).
 - 10 *Upt* komt ook tot in Brabant voor en *brochte* is oorspronkelijk Westelijk (Vlaams/Hollands), maar verspreidt zich in de veertiende eeuw ook naar het oosten.
 - 11 Afgaande op de omvang van de besnoeiing mag worden aangenomen dat in het hier uitgegeven fragment in vs. 4 het voegwoord *maer* ontbrak, net als in BAIH.
 - 12 Afgaande op de omvang van de besnoeiing begon vs. 12 van het nieuwe Brusselse fragment met een ander woord (of andere woorden) dan *fel*. Aangezien de andere tekstgetuigen hier openen met *Fel* is het een unieke variant.
 - 13 Over de filiatie van de (min of meer) volledige handschriften van *Der naturen bloeme* bestaat in grote lijnen een consensus. Zie voor de discussie Westgeest 2006, p. 36-43 (vgl. Van der Voort 2001, p. 31-65 en Westgeest 2002).